

Design and Construction of an Analytical-Comparative Model of Social Security with an Islamic Approach

Mohammad Hossein Sheikh / Ph.D. in Public Administration, Imam Khomeini Education and Research Institute

Received: 2024/09/03 - Accepted: 2024/12/22

shikhi.mh@gmail.com

Abstract

Social security systems in various countries are facing serious crises, raising important questions about their sustainability and necessity. The main questions are: How can a sustainable social security system be achieved, and are such provisions necessary? Where should its financial resources come from, and what should its scope and coverage be? These crises have created incentives for reforming these systems. Islam, as a comprehensive religion, offers a distinct model of welfare and social security that can serve as a suitable alternative to existing models. This research explains the Islamic model of social security by analyzing themes from the Qur'an and the narrations of the Infallibles (AS). Based on the findings, social security in Islam is considered a social right, the realization of which also achieves social justice. Islam emphasizes the social responsibility of individuals, including supporting the needy, altruism, and fraternity; furthermore, benevolence and charity (ihsan) are presented as core values. The financial resources for social security in Islam are diverse and comprehensive, are primarily voluntary in nature, and are not dependent on the state. The coverage of this system is also broader than conventional models and includes non-working individuals.

Keywords: provision, analytical model, social security, Responsibility, welfare ideology.

نوع مقاله: پژوهشی

طراحی و ساخت الگوی تحلیلی - تطبیقی تأمین اجتماعی با رویکرد اسلامی

shikhi.mh@gmail.com

محمدحسین شیخی / دکتری مدیریت دولتی مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی *

دریافت: ۱۴۰۳/۰۶/۱۳ - پذیرش: ۱۴۰۳/۱۰/۰۲

چکیده

نظام‌های تأمین اجتماعی در کشورهای مختلف با بحران‌های جدی مواجه هستند که سؤالاتی مهم در مورد پایداری و ضرورت این نظام‌ها مطرح کرده است. پرسش اصلی این است که چگونه می‌توان یک نظام تأمین اجتماعی پایدار داشت و آیا چنین تمهیداتی لازم است؟ منابع مالی آن از کجا تأمین می‌شود و چه دامنه و شمولی باید داشته باشد؟ این بحران‌ها انگیزه‌هایی برای تحول این نظام‌ها ایجاد کرده است. اسلام به‌عنوان دینی جامع، الگویی متمایز از رفاه و تأمین اجتماعی ارائه می‌دهد که می‌تواند جایگزینی مناسب برای الگوهای موجود باشد. این تحقیق با تحلیل مضامین قرآنی و روایات معصومین علیهم‌السلام به تبیین الگوی تأمین اجتماعی اسلام پرداخته است. بر اساس یافته‌ها، تأمین اجتماعی در اسلام به‌عنوان یک حق اجتماعی تلقی می‌شود که با تحقق آن، عدالت اجتماعی نیز محقق می‌شود. اسلام بر مسئولیت اجتماعی افراد شامل حمایت از نیازمندان، نوع‌دوستی و برادری تأکید دارد؛ همچنین احسان و نیکوکاری به‌عنوان یک ارزش مطرح است. منابع مالی تأمین اجتماعی در اسلام متنوع و فراگیر بوده و عمدتاً جنبه داوطلبانه دارد و به دولت وابسته نیست. شمول این نظام نیز گسترده‌تر از الگوهای رایج است و افراد غیرشاغل را نیز دربر می‌گیرد.

کلیدواژه‌ها: تأمین، الگوی تحلیلی، تأمین اجتماعی، مسئولیت، ایدئولوژی رفاه.

مقدمه

تأمین اجتماعی به معنای رفع مطلق نگرانی‌ها و عدم قطعیت‌ها در مورد زندگی آینده می‌باشد؛ خواه این نگرانی‌ها نسبت به درآمد باشد یا نگرانی از رویدادهایی مانند سیل، زلزله، بیماری، بیکاری، از کارافتادگی و... افراد باید اطمینان خاطر داشته باشند که در صورت مواجه شدن با یکی از این رویدادها مورد حمایت قرار می‌گیرند (یزدانی، ۱۳۸۲، ص ۴۶). مسئله تحقیق دستیابی به الگو و چارچوبی برای تحلیل و ارزیابی مسائل و موضوعات رفاهی موجود در نظام‌های تأمین اجتماعی رایج در جهان معاصر است. درواقع به دنبال ساخت ابزاری هستیم که امکان تحلیل همه نظام‌های رفاهی و تأمین اجتماعی را به ما بدهد تا نقاط قوت و ضعف آن مدل‌ها را بفهمیم. برای دستیابی به این راهبرد مهم تحقیق، توسعه یک الگوی گونه‌شناسی و طبقه‌بندی عام برای همه مدل‌های رفاهی، و از جمله مدل اسلامی آن، بنا به شرایط خاص، ضرورت دارد. به علاوه این الگو به عنوان یک الگوی تطبیقی برای قیاس نظام‌های رفاهی با یکدیگر نیز عمل می‌نماید. ساختار الگوی تحلیلی - تطبیقی مبتنی بر مجموعه‌ای از سؤالات کلیدی (بحرانی و هویت‌نما) است. باید توجه داشت که الگوی معرف یک گونه (آرمانی) رفاهی با الگوی توصیفی یک نظام رفاهی مشخص متفاوت است. درواقع، گونه‌های آرمانی بیانگر هویت نظام‌های رفاهی هستند، به نحوی که انواع متعدد و متغیری از نظام‌های رفاهی واقعی، می‌توانند از یک گونه تلقی شوند. از آنجا که شناخت نظام‌های رفاهی و تأمین اجتماعی بدون تطبیق و مقایسه و ایجاد یک نظام مقایسه‌ای (تطبیقی) امکان‌پذیر نیست؛ لذا یک مدل کاوش بر بررسی تطبیقی و تلفیقی ادبیات تخصصی ایجاد شد تا مدل تطبیقی ساخته‌شده به عنوان چارچوب تحلیلی بررسی‌های نظام‌های رفاهی و تأمین اجتماعی مورد استفاده قرار گیرد. بنابراین برای طراحی و ساخت الگوی تحلیلی - مقایسه‌ای (تطبیقی) تأمین اجتماعی، یک چارچوب گونه‌شناختی - تطبیقی از نظام‌های رفاهی با استفاده از مطالعه ادبیات و بررسی مبانی نظری رفاه، استخراج می‌شود و متغیرهایی که یک گونه نظام رفاهی بر اساس آن شناخته و متمایز می‌شود، احصا و تکمیل می‌گردد. با توجه به اینکه تأمین اجتماعی مفهومی سیستمی است؛ به این معنا که نظام تأمین اجتماعی یک خرده سیستمی است که با توجه به نظام‌های پیرامونی آن قابل شناخت است، برای ساخت الگوی تحلیلی علاوه بر استخراج عناصر و مشخصه‌های مطرح در سطح خرد، ضروری است مشخصه‌ها و عناصر سطوح میانی و کلان‌تر آن را نیز استخراج نمود.

پیشینه تحقیق

در خصوص موضوع مورد نظر کتاب‌ها و مقالات متعددی به نگارش درآمده است که وجوه تفاوت و تشابه آنها با تحقیق پیش رو در نگاره (۱) بیان شده است.

نگاره ۱: وجوه تشابه و تفاوت آثار مطرح در پیشینه تحقیق با پژوهش حاضر

عنوان اثر	شباهت	تفاوت
۱ بیمه و تأمین اجتماعی از دیدگاه اسلام	این اثر هیچ شباهتی به تحقیق حاضر ندارد.	این اثر هیچ کدام از عناصر تبیین الگوی تحلیلی که عبارت است از مبانی، منابع، مشمولین و شیوه‌ها را مورد بحث قرار نداده است؛ بنابراین تفاوت اساسی با تحقیق حاضر دارد.

۲	اسلام و خدمات اجتماعی	۱. منابع تأمین اجتماعی را مورد بحث قرار داده است؛ ۲. مشمولین را نیز بررسی نموده است.	۱. مبانی که نقش اساسی در تبیین الگوی تحلیلی دارد را مطرح نموده است؛ ۲. منابع را به‌طور ناقص و بدون مستندات مطرح نموده است؛ ۳. مشمولین را به‌طور ناقص و بدون مستندات مطرح نموده است؛ ۴. الگوی تحلیلی تبیین نشده است.
۳	التأمین الاجتماعية فی ضوء الشريعة الإسلامية	۱. مبانی را بررسی نموده است؛ ۲. منابع و مشمولین را نیز مورد بحث قرار داده است.	۱. مبانی را به‌طور ناقص بررسی کرده است؛ ۲. شیوه‌ها را بیان ننموده است؛ ۳. الگوی تحلیلی تبیین نشده است.
۴	برآورد خمس ارباب مکاسب به‌عنوان یکی از منابع مالی اسلامی تأمین اجتماعی	۱. برخی از منابع تأمین اجتماعی تبیین شده است.	۱. مبانی مورد توجه قرار نگرفته است؛ ۲. از بین منابع متعدد تنها یک منبع مطرح شده است؛ ۳. مشمولین بررسی نشده است؛ ۴. شیوه‌ها مورد مطالعه قرار نگرفته است؛ ۵. الگوی تحلیلی تبیین نشده است.
۵	تأمین اجتماعی در اسلام	۱. منابع مورد بحث قرار گرفته است؛ ۲. مشمولان مورد بررسی قرار گرفته است؛	۱. مبانی بررسی نشده است؛ ۲. به شیوه‌ها اشاره‌ای نشده است؛ ۳. الگوی تحلیلی تبیین نشده است.
۶	التکافل الاجتماعي فی الاسلام	۱. مبانی بررسی شده است؛ ۲. منابع و مشمولان نیز مورد توجه قرار گرفته است.	۱. مبانی به‌طور ناقص بررسی شده است؛ ۲. شیوه‌ها مورد مطالعه قرار نگرفته است؛ ۳. الگوی تحلیلی طراحی نشده است.
۷	درآمدی بر مبانی تکافل و تأمین اجتماعی در اسلام	۱. مبانی مورد بحث قرار گرفته است؛ ۲. منابع نیز بررسی شده است.	۱. مبانی بررسی شده ناقص است؛ ۲. مشمولین مورد توجه قرار نگرفته است؛ ۳. شیوه‌ها بیان نشده است؛ ۴. الگوی تحلیلی تدوین نشده است.
۸	قرارداد بیمه در حقوق اسلام و ایران	۱. مبانی بررسی شده است.	۱. مبانی به‌طور ناقص بررسی شده است؛ ۲. منابع بررسی نشده است؛ ۳. مشمولین مورد توجه قرار نگرفته است؛ ۴. الگوی تحلیلی تبیین نشده است.
۹	الگوی تأمین اجتماعی صدر اسلام و دلالت‌های آن برای الگوهای نوین	۱. مبانی بررسی شده است؛ ۲. منابع نیز مورد توجه قرار گرفته است؛ ۳. مشمولان نیز بررسی شده است.	۱. مبانی به‌طور کامل مورد بررسی قرار نگرفته است؛ ۲. شیوه‌ها مورد توجه قرار نگرفته است؛ ۳. الگوی تحلیلی تبیین نشده است.
۱۰	مبانی و راهبردهای تأمین اجتماعی در اقتصاد اسلامی	۱. مبانی مورد بحث قرار گرفته است؛ ۲. مشمولین نیز بررسی شده است.	۱. مبانی به‌طور کامل مورد بررسی قرار نگرفته است؛ ۲. شیوه‌ها به‌طور محدود بررسی شده است؛ ۳. الگوی تحلیلی تبیین نشده است.

منابع موجود هر کدام بخشی از عناصر تشکیل‌دهنده الگوی تأمین اجتماعی با رویکرد اسلامی را مورد بررسی قرار داده‌اند. تحقیق حاضر تلاش می‌کند با بررسی و تحلیل اصول و مبانی تأمین اجتماعی اسلام، الگویی جامع و کارآمد برای تأمین نیازهای مادی و معنوی افراد جامعه، برقراری عدالت اجتماعی و تضمین حمایت از اقشار آسیب‌پذیر، طراحی و ارائه نماید.

مضامین کلیدی و معرف گونه‌ها و نظام‌های تأمین اجتماعی (سطح عملیاتی و خرد)

با استخراج مضامین کلیدی و معرف گونه‌ها و نظام‌های تأمین اجتماعی در سطح عملیاتی و خرد، الگوی تطبیقی سطح خرد ایجاد می‌شود. مشخصه‌های الگوی تطبیقی سطح خرد بدین شرح است:

- نحوه تأمین مالی حمایت‌های اجتماعی (حسینی، ۱۳۸۸، ص ۶۷)؛
 - سطح و میزان حمایت‌های تأمین اجتماعی (پناهی، ۱۳۸۳، ص ۲۲-۲۹)؛
 - اهداف نظام تأمین اجتماعی (مؤسسه فرهنگی و هنری آهنگ آتیه، ۱۳۹۴، ص ۱۳-۱۵)؛
 - طبقه‌بندی گروه‌های اجتماعی تحت پوشش (پناهی، ۱۳۸۳، ص ۲۲-۲۴).
- روش‌های (راهبردهای) ارائه خدمات تأمین اجتماعی**

- راهبرد حمایتی؛
- راهبرد بیمه‌ای (مشارکتی)؛
- راهبرد امدادی (مؤسسه فرهنگی و هنری آهنگ آتیه، ۱۳۹۴، ص ۲۰-۲۲).

مضامین کلیدی و معرف ایدئولوژی‌های رفاه (سطح کلان)

ایدئولوژی‌های رفاهی به‌جای مطالعه ابعاد واقعی و کشورها، ابعاد فکری و نظری را مورد بحث قرار می‌دهند. در یک مطالعه ایدئولوژی‌های رفاهی به شش گروه طبقه‌بندی شده‌اند. این ایدئولوژی‌های شش‌گانه عبارت است از:

۱. عدم مداخله یا دولت بی‌طرف؛
۲. لیبرالیسم کلاسیک؛
۳. راه میانه یا راه سوم؛
۴. سوسیال دموکراسی؛
۵. مارکسیسم؛
۶. راست جدید که از آن با عناوین مختلف دیگر هم تعبیر شده است؛ مانند نئوکان‌ها، نئولیبرالیسم، نو محافظه‌کاران. در نمودار (۱) این شش ایدئولوژی ترسیم شده است.

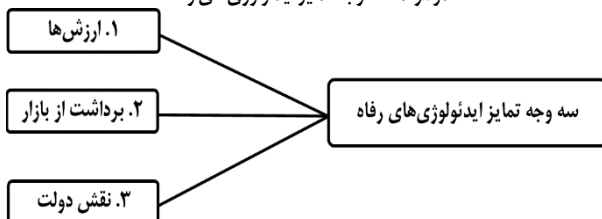
نمودار ۱: دسته‌بندی شش‌گانه ایدئولوژی‌های رفاه

وجه تمایز ایدئولوژی‌های رفاه

وجه تمایز ایدئولوژی‌های شش‌گانه را می‌توان در سه محور اساسی مورد بررسی و مطالعه قرار داد. این سه محور عبارت است از: ۱. ارزش‌ها؛ ۲. برداشت از بازار؛ ۳. نقش دولت. در نمودار (۲) این سه وجه تمایز نشان داده شده است.

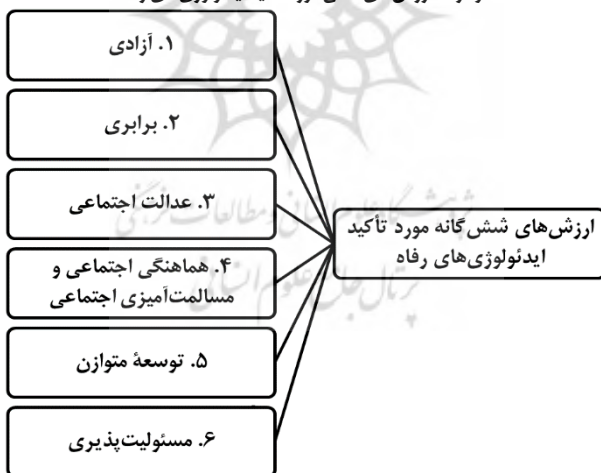
نمودار ۲: سه وجه تمایز ایدئولوژی‌های رفاه

ارزش‌ها

یکی از عوامل تمایز ایدئولوژی‌های رفاهی تفاوتشان در تأکید بر یکی از ارزش‌های شش‌گانه است که هر کدام از ایدئولوژی‌های رفاهی بر یکی از آنها تأکید می‌نمایند. این شش ارزش عبارت است از: ۱. آزادی؛ ۲. برابری؛ ۳. عدالت اجتماعی؛ ۴. هماهنگی اجتماعی و مسالمت‌آمیزی اجتماعی؛ ۵. توسعه متوازن؛ ۶. مسئولیت‌پذیری (تیلور، ۱۳۹۲، ص ۱۵). این ارزش‌های شش‌گانه در نمودار (۳) ترسیم شده است:

نمودار ۳: ارزش‌های اصلی مورد تأکید ایدئولوژی‌های رفاه

برداشت از بازار

تفاوت دیگر میان ایدئولوژی‌های رفاهی درکشان از بازار است؛ یعنی درک آنها از بازار با هم متفاوت است. به عبارتی دیگر آنها به این سؤال که آیا بازار فی‌نفسه کافی است و می‌تواند به روشی عقلایی و منصفانه خدمات و کالاهای مورد نیاز جامعه را فراهم کند؟ پاسخ‌های متفاوتی می‌دهند. در نمودار (۴) دیدگاه‌ها در مورد نقش بازار در رفاه و تأمین اجتماعی تبیین شده است.

نمودار ۴: دیدگاه‌های گوناگون ایدئولوژی‌های رفاه در مورد نقش بازار در رفاه و تأمین اجتماعی

نقش دولت

وجه تمایز دیگری که در ایدئولوژی‌های رفاه باید مورد بررسی قرار گیرد، نقش دولت و حکومت است. ایدئولوژی‌های رفاه در پاسخ به اینکه دولت نسبت به جبران ناکامی‌ها یا اشتباهات بازار چه نقشی دارد، پاسخ‌های متفاوتی می‌دهند و نقش‌های متمایزی را برای دولت قائل هستند. برخی از ایدئولوژی‌ها در تضاد با دولت قرار می‌گیرند؛ زیرا به دنبال خودتنظیمی نظام سرمایه‌داری هستند. برخی دیگر از ایدئولوژی‌ها خواستار مداخله دولت برای اصلاح نظام سرمایه‌داری و مشارکت بیشتر در رفاه عمومی هستند (تیلور، ۱۳۹۲، ص ۱۸). در نمودار (۵) دیدگاه‌های گوناگون در مورد نقش دولت در رفاه و تأمین اجتماعی تبیین شده است.

نمودار ۵: دیدگاه‌های گوناگون ایدئولوژی‌های رفاه در مورد نقش دولت در رفاه و تأمین اجتماعی

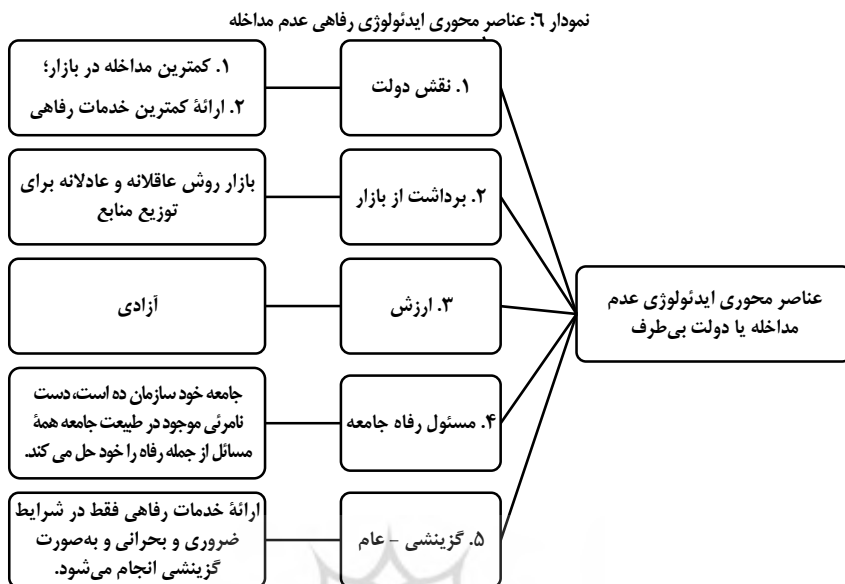

شرح و توضیح گونه‌های رفاهی

در این قسمت به منظور ایجاد و ساخت بخش دیگری از الگوی تطبیقی به تشریح ویژگی‌ها و مشخصه‌های هر یک از گونه‌های رفاهی می‌پردازیم. با استخراج این مشخصه‌ها، سطح میانی الگوی تطبیقی سه سطحی ایجاد می‌شود.

۱. عدم مداخله یا دولت بی تفاوت

در اینجا ایدئولوژی عدم مداخله یا نظام بی تفاوت در رابطه با سه معیار ارزش، برداشت از بازار و نقشی که برای حکومت قائل است مورد بررسی قرار می‌گیرد. این ایدئولوژی رفاهی در خصوص نقش دولت در رفاه و تأمین اجتماعی بر این باور است که دولت کمترین مداخله را باید در بازار داشته باشد و کمترین خدمات رفاهی را باید ارائه دهد. در خصوص نقش بازار در ارائه رفاه این ایدئولوژی بر این باور است که بازار روش عاقلانه و عادلانه برای توزیع منابع است و در زمینه ارزش‌ها قائل به آزادی است. درباره مسئولیت رفاه جامعه نیز اظهار می‌دارد جامعه خود سازمان ده است؛ یعنی دست نامرئی که در طبیعت جامعه وجود دارد همه مسائل از جمله رفاه را خود برطرف می‌کند. در خصوص اینکه آیا خدمات رفاه باید به صورت عام و فراگیر باشد یا گزینشی و خاص بر این ایده است که خدمات باید محدود شود به شرایط ضروری و بحرانی و به صورت گزینشی به موارد خاص اختصاص یابد. در نمودار (۶) تمرکز و تأکید ایدئولوژی رفاهی عدم مداخله یا دولت بی طرف در ابعاد گوناگون نشان داده شده است.

۲. نظام رفاهی لیبرال

نظام‌های رفاهی لیبرال مبنایشان بازار آزاد است؛ از این رو هر خدمتی هم که ارائه می‌شود بیشتر از طریق بازار کار و به شکل بازار ارائه می‌شود. خدمات دولت و هزینه‌های رفاهی دولت پایین است. کالایی‌زدایی کم است؛ یعنی نیروی کار هم جزئی از بازار دیده می‌شود و اینکه بازار باید بازار کارآمدی باشد؛ بنابراین اگر خدماتی هم ارائه می‌شود ناشی از این است که بازار، بازار کارآمدی شود. فاصله طبقاتی بالاست، برای اینکه فاصله طبقاتی امر ناپسندی تلقی نمی‌شود. خدمات رفاهی بر اساس استحقاق‌سنجی و به صورت گزینشی ارائه می‌شود و بر اساس آن یک عده خاصی که دارای شرایط خاصی هستند از خدمات ویژه‌ای برخوردار می‌شوند. به‌طور طبیعی در زندگی ممکن است برای هر کسی چه سرمایه‌دار یا کارگر یا هر کس دیگری مشکلاتی مانند ورشکستگی، فقر و محرومیت و بیماری به وجود آید، خدمات رفاهی خاص باید به این افراد ارائه شود تا بتوانند دوباره به روال عادی زندگی برگردند. بدین ترتیب در این نظام‌ها همه خدمات رفاهی گزینش شده و خاص است و هیچ‌گونه فعالیت رفاهی عامی وجود ندارد که همه افراد جامعه را دربر بگیرد، و سازوکارهای رفاهی مبتنی بر سازوکارهای آزاد است تا مبتنی بر سازوکارهای نهادهی که دولت ایجاد می‌کند. این مدل رفاهی شامل کشورهای انگلوساکسون می‌شود که عبارت است از: آمریکا، انگلیس، کشورهای مشترک‌المنافع، ژاپن و استرالیا.

دولت رفاه‌های لیبرال، نظام‌هایی هستند که در آنها دولت تأمین‌کننده حداقل خدمات رفاهی است. دولت‌های اروپای جنوبی، نظیر پرتغال، اسپانیا و یونان از نمونه‌های چنین نظامی هستند؛ هرچند اسپینگ - آندرسن در پیمایش خود یونان را لحاظ نکرده بود. در این نظام‌ها، مراقبت‌های بهداشتی - مراقبتی نسبتاً ناچیز است. از آنجاکه خدمات رفاهی دولتی ناچیز و عمدتاً برای فقراست، در دولت لیبرال انتظار می‌رود که نقش اصلی بهداشتی و خدمات رفاهی

را خانواده‌ها و مؤسسات خیریه مذهبی بر عهده بگیرند. درعین حال، دولت، بیمه‌های اجتماعی و یارانه‌ها را طوری تنظیم می‌کند که بیشتر به نفع طبقات مرفه‌تر و مشاغل طبقه متوسط باشد (مور، ۱۳۸۵، ص ۹۲-۹۳).

پایه‌گذار لیبرالیسم جان استوارت میل است که بر این باور بود که پایه و اساس بهبود و رفاه اجتماعی فرایند نفع شخصی فردی است نه دولت. این ایدئولوژی بعدها به نولیبرالیسم (راست جدید) تغییر جهت داد و نولیبرالیست‌ها با اصلاح ایده‌های لیبرالیست‌ها نگرش جدیدی را به سیاست اجتماعی مطرح کردند. لیبرالیسم درباره مقوله‌های مربوط به رفاه اجتماعی ایده‌های خاصی دارد که به آنها اشاره می‌شود (Mulard and Spicker, 1998, p46).

در نمودار (۷) محورها و ابعاد اصلی مورد توجه این ایدئولوژی ترسیم شده است.

نمودار ۷: عناصر محوری ایدئولوژی رفاهی لیبرال کلاسیک

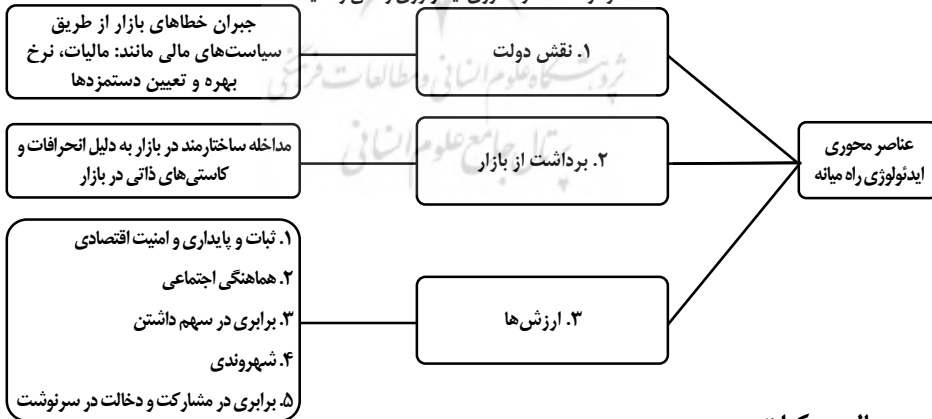

۳. راه میانه

باورهای راه میانه در مورد ارزش‌ها، برداشت از بازار و نقش دولت به شرح ذیل است.

در نمودار (۸) تأکید ایدئولوژی رفاهی راه میانه در ابعاد گوناگون نشان داده شده است.

نمودار ۸: عناصر محوری ایدئولوژی رفاهی راه میانه

۴. سوسیال دموکرات

این کشورها نهادهای زیادی برای رفاه دارند و تلاش بر این است که این نهادها بیشتر در سازوکارهای غیردولتی شکل بگیرند و کمتر شکل دولتی داشته باشند، ولی این امر الزامی نیست، بلکه هر جا لازم باشد نهادها را دولتی قرار می‌دهند. این رویکرد بر این باور است که بازار اصل است و اساس کار امور معیشت و جامعه از طریق

بازار سامان داده می‌شود. بازار سامان‌دهنده امر زندگی است، ولی بازار در مسیر کارش انحراف دارد؛ بنابراین بازار مکمل نیاز دارد و آن مکمل دولت است. دولت نه تنها جبران‌کننده نقایض بازار است و اموری که بازار به عهده نمی‌گیرد را باید ارائه دهد، بلکه نقش تکمیلی دارد؛ یعنی سازوکارهای ذاتی و اصولی خودش را دارد و باید به‌طور پیوسته نقش خود را ایفا کند؛ بنابراین این دو نهاد بازار و دولت لازم و ملزوم همدیگر هستند.

عناصر محوری ایدئولوژی سوسیال دموکرات در نمودار (۹) تبیین شده است.

نمودار ۹. عناصر محوری ایدئولوژی رفاهی سوسیال دموکرات

۵. مارکسیسم

مارکسیسم اساساً یک ایدئولوژی رفاهی نیست، بلکه در حاشیۀ نظام‌های سیاسی غرب ایجاد شد، ولی از قدرت عمده‌ای در نظام‌های غربی برخوردار است و از جریان سیاسی حاکم انتقاد می‌کند. از نظر مارکسیسم سرمایه‌داری یک سیستم معیوب، و ارزش‌هایی که ترویج می‌کند بسیار خطرناک است و حقوقی که به‌عنوان رفاه تعیین شده‌اند برای تضمین یک سیستم منصفانه و از روی بشردوستی و عدالت نیست، بلکه هدف آنها حمایت از منافع طبقۀ سرمایه‌دار است (تیلور، ۱۳۹۲، ص ۱۵۳). ایدئولوژی مارکسیستی نسبت به رفاه، بر این باور است که اقتصادهای مبتنی بر بازار آزاد، به سود افراد ثروتمند و قدرتمند کار می‌کند و همانند سوسیال دموکراسی به دنبال ایجاد تعدیل یا سازگاری در سیستم، برای بهبود و تعمیر آن هستند؛ بنابراین این نوع اقتصاد مبتنی بر بازار آزاد، اشتباه است و تأکید می‌کند که دولت باید مؤسسه‌های خصوصی را در اختیار بگیرد تا با این روش به نفع همهٔ اعضای جامعه کار کند. از نظر مارکسیست علت واقعی فقر و بسیاری از مسائل اجتماعی، تمرکز ثروت در دست جمعیت بسیار کوچکی است. بر خلاف دیگر دیدگاه‌های سیاست اجتماعی، دیدگاه مارکسیستی بر این باور است که تنها راه حل ایجاد رفاه طولانی‌مدت در یک جامعه این است که انقلاب سوسیالیستی جایگزین مکتب سرمایه‌داری شود (Moore, 2002, p26).

در نمودار (۱۰) عناصر اصلی ایدئولوژی مارکسیست تبیین شده است.

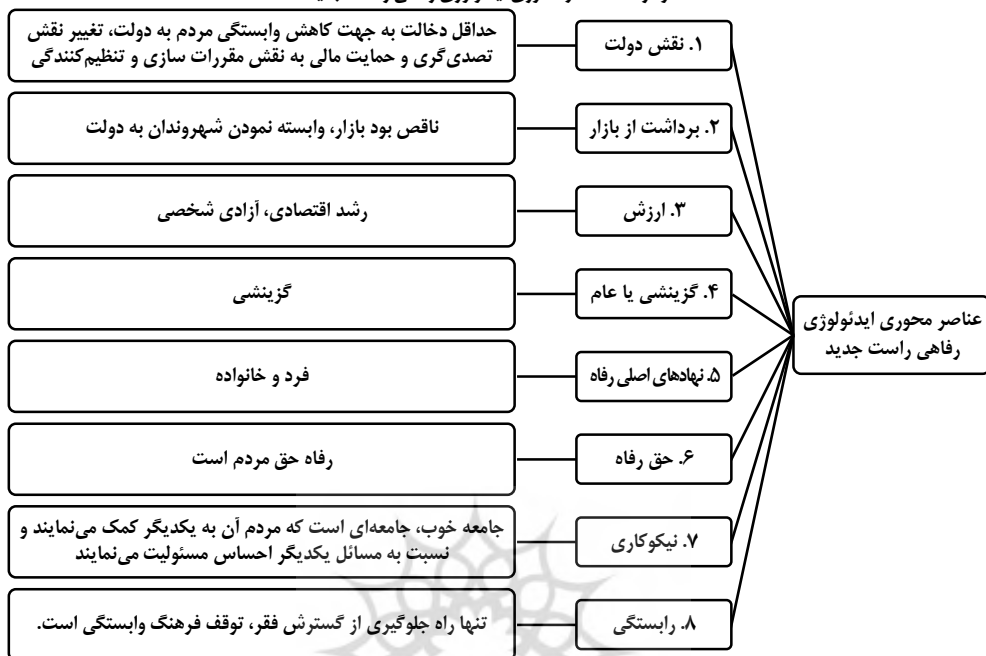
نمودار ۱۰: عناصر محوری ایدئولوژی رفاهی مارکسیست

۶. راست جدید

راست جدید یک ایدئولوژی و یک سیستم رفاهی است که تعبیرهای گوناگونی مانند نومحافظه‌کاران و نولیبرالست‌ها از آن شده است. نمایندگان و معرفان آن عبارت‌اند از: تاچر، ریگان (تیلور، ۱۳۹۲، ص ۱۰۲)، بوش، کلinton و موری. عناصر محوری ایدئولوژی رفاهی راست جدید در نمودار (۱۱) ترسیم شده است.

نمودار ۱۱: عناصر محوری ایدئولوژی رفاهی راست جدید

ماتریس مقایسه عناصر محوری ایدئولوژی‌های رفاهی

در این قسمت به منظور مقایسه میان ایدئولوژی‌های رفاهی در سه عنصر محوری شامل نقش دولت، برداشت از بازار و ارزش، ماتریسی ترسیم می‌گردد که در ستون‌ها، ایدئولوژی‌ها مطرح می‌شود و در سطرها، عناصر محوری ایدئولوژی‌ها بیان می‌شود. بر این اساس به راحتی می‌توان وجوه مشترک و تمایز هر ایدئولوژی را با ایدئولوژی‌های دیگر مشاهده نمود.

جدول ۱: ماتریس مقایسه عناصر محوری ایدئولوژی‌های رفاهی

ایدئولوژی‌های رفاه	نقش دولت	برداشت از بازار	ارزش
۱. عدم مداخله یا دولت بی طرف	کمترین مداخله در بازار و کمترین خدمات رفاهی	بازار روش عادلانه و برای توزیع منابع است	آزادی
۲. لیبرالیسم کلاسیک	۱. جبران کوتاهی بازار؛ ۲. رشد و توسعه متوازن؛ ۳. برقراری انصاف از طریق کمک به فقرا و گروه‌های خاص	بازار هم عادلانه و هم عادلانه عمل می‌نماید، ولی نقایصی دارد که باید مداخله معتدل در آن صورت گیرد.	قوام و هماهنگی و انسجام اجتماعی
۳. راه میانه	جبران خطاهای بازار از طریق سیاست‌های مالی؛ مانند مالیات نرخ بهره و تعیین دستمزدها	مداخله ساختارمند در بازار به دلیل انحرافات و کاستی‌های ذاتی در بازار	۱. ثبات و پایداری و امنیت اقتصادی؛ ۲. هماهنگی اجتماعی؛ ۳. برابری در سهم داشتن؛ ۴. شهروندی؛ ۵. برابری در مشارکت و دخالت در سرنوشت

۴	سوسیال دموکراسی	۱. جبران کننده نقایص بازار؛ ۲. مکمل بازار؛ ۳. ارتقای سطح رفاه جامعه	مسائل و مشکلات ساختاری در بازار وجود دارد که نیاز به اصلاحات اساسی دارد	۱. برای؛ ۲. سهم برابر در تعیین سرنوشت و تعیین حاکمیت؛ ۳. هماهنگی اجتماعی
۵	مارکسیسم	۱. ایجاد بازار جدید بر مبنای نیازهای اصیل و اساسی مردم؛ ۲. ایجاد هماهنگی اجتماعی	بازار باید از نیازهای اساسی همه شهروندان حمایت کند؛ در حالی که نیازهای محرک بازار تنها نیازهای اقلیت مسلط بر بازار است.	۱. برای؛ ۲. آزادسازی (رهایی انسان)
۶	راست جدید	۱. حداقل دخالت به جهت کاهش وابستگی مردم به دولت؛ ۲. تغییر نقش تصدی گری و حمایتگر مالی به نقش مقررات سازی و تنظیم کنندگی	۱. ناقص بودن بازار؛ ۲. وابسته نمودن شهروندان به دولت	۱. رشد اقتصادی؛ ۲. آزادی شخصی

مضامین کلیدی و معرف گونه‌ها و نظام‌های رفاهی (سطح میانی)

پس از تبیین مشخصه‌های مبنایی و سطح کلان الگوی تحلیلی اکنون به تبیین مشخصه‌ها و عوامل سطح میانی این الگو، یعنی مشخصه‌ها و عناصر مطرح در نظام‌های رفاهی می‌پردازیم. نظام به معنای منظومه خاصی از ترتیبات اجتماعی، سیاسی و اقتصادی که قصد دارد یک نظام رفاهی خاصی را پرورش دهد که این نظام، به سهم خود از یک الگوی خاص قشربندی حمایت می‌کند و این حمایت به ثبات آن نظام کمک می‌کند؛ همچنین در تعریفی آمده است که نظام رفاهی به روشی اشاره دارد که جوامع بر اساس آن کار را تقسیم می‌کنند و مسئولیت‌های تولید و توزیع رفاه را بین بازار، دولت، خانواده و اجتماع تقسیم می‌کنند (Bernared, 2005, p22).

در زمینه نظام‌های رفاه و تأمین اجتماعی گونه‌شناسی‌های متعددی صورت گرفته است. یکی از مشهورترین این گونه‌شناسی‌ها، گونه‌شناسی اسپینگ اندرسن است. مبنای این طبقه‌بندی مطالعه و بررسی ویژگی‌های کشورها در عالم خارج است. وی بر اساس دو معیار کالایی‌زدایی و فاصله طبقاتی، نظام‌های رفاهی را در سه طبقه دسته‌بندی می‌نماید: ۱. نظام رفاهی لیبرال؛ ۲. نظام رفاهی محافظه کار؛ ۳. نظام رفاهی سوسیال دموکرات (Moore, 2002, p313).

طبقه‌بندی‌های گوناگونی که از نظام‌های رفاهی صورت گرفته است، هر کدام بر اساس شاخص‌هایی نظام‌ها را از هم تفکیک نموده‌اند. برخی از مهم‌ترین این شاخص‌ها عبارت‌اند از:

۱. پوشش؛

۲. منابع؛

۳. حکمرانی (نقش دولت)؛

۴. ارتباط با بازار؛

۵. متولیان، نهادها و مؤسسه‌هایی که به ارائه خدمات رفاهی می‌پردازند؛

۶. مزایایی که تأمین و پرداخت می‌شود؛

۷. گزینشی یا همگانی بودن مزایا؛

۸. نقش بخش‌های دولتی، خصوصی، غیردولتی و خیریه‌ای؛

۹. تدارک خدمات و هزینه‌های از سوی دولت؛

۱۰. سهم هزینه‌ها و پرداخت‌های اجتماعی.

در جدول (۲) انواع نظام‌های رفاهی از نظر اسپینگ اندرسن و با شاخص‌های متعدد مورد بررسی قرار گرفته‌اند.

جدول ۲: انواع نظام‌های رفاهی از نظر اسپینگ اندرسن

شاخص‌ها	نظام رفاهی		
	سوسیال دموکرات	محافظه‌کار	لیبرال
منابع	ارائه انتقال‌های رفاهی به همه شهروندان از محل مالیات‌های عموم	تأمین بیمه اجتماعی اجباری از محل سهم کارفرما و کارگر	ارائه انتقال‌ها و خدمات هدفمند فقط به نیازمندان از محل مالیات‌های عمومی
ارزش‌ها	برابری و عام‌گرایی در استانداردها	حقوق مربوط به طبقه و پایگاه	انگ وجدان کاری
ابزارها	دولت، اولین خط حمایت، میزان بالای منافع	حمایت دولت از بیمه خصوصی	مساعدت بر مبنای آزمون وسع
اهداف	پیوند رفاه و کار، اشتغال کامل	تقویت جامعه مدنی و تحدید بازار	تقویت بازار
محور اصلی همبستگی	دولت	خانوده	بازار
سبک مسلط همبستگی	عام	خویشاوندی، صنف‌گرایی، دولت‌گرایی	فرد
هدف اصلی دولت رفاه	ایجاد ایمنی و برابری	ایجاد ایمنی	فقرزدایی
میزان کالایی‌زدایی	بالا	متوسط	پایین
ساختار خانواده	مدرن؛ هم‌زن و هم‌مرد کار می‌کنند	سنتی؛ مدل مرد نان‌آور	نیمه‌مدرن
نقش دولت	مرکزی	کمکی و فرعی	حاشیه‌ای
نقش بازار	حاشیه‌ای	حاشیه‌ای	مرکزی
نقش خانواده	حاشیه‌ای	مرکزی	حاشیه‌ای
نمونه کشور	کشورهای اسکاندیناوی	اتریش، فرانسه، آلمان، ایتالیا	امریکا، کانادا و استرالیا، انگلستان
خوشه‌هایی از کشورها	کشورهای اروپای شمالی	کشورهای انگلوساکسون	کشورهای اروپای قاره‌ای کشورهای مدیترانه‌ای و تازه تأسیس شده

منبع: (Kennett, 2004, p242)

مقایسه انواع نظام‌های رفاهی در حوزه مزایای نقدی

یکی از انواع مزایای رفاهی، نظام مزایای نقدی در دولت‌های رفاهی است. بنیان نظام مزایای نقدی در هر کشور را تا حدود زیادی می‌توان مظهر دولت رفاه در آن کشور دانست؛ زیرا نظام مزایای نقدی منعکس‌کننده اصول متفاوت سیاست اجتماعی و نیز آرایش‌های متفاوت مالی و اداری است. در حوزه مزایای نقدی، سه نظام رفاهی گزینشی، محدود و فراگیر

می‌توانند شناسایی شوند که هر یک از نظر هدف‌ها، وسایل، محدوده درخواست و امثال آن با یکدیگر تفاوت دارند. جدول (۳) انواع نظام‌های رفاهی در حوزه مزایای نقدی را مورد بررسی قرار می‌دهد (غفاری و حبیب‌پور گنابی، ۱۳۹۳، ص ۱۵۱).

جدول ۳: انواع نظام رفاهی در حوزه مزایای نقدی

نظام رفاهی			
ابعاد	گزینشی	محدود	فراگیر
۱. هدف‌ها	۱. تضمین حفظ سطح زندگی پیشین؛ ۲. تشویق دولت و خانواده به ارزش کار؛ ۳. تشویق تفاوت در وضعیت‌ها	۱. تضمین حداقل معیشت؛ ۲. تشویق کارایی و اخلاق کار؛ ۳. تشویق فرصت‌های برابر	۱. تضمین سطح معینی از زندگی؛ ۲. تشویق ملیت و شهروندی
۲. وسایل	چبران خسارت مالی	برآوردن نیازهای مادی	پیشگیری از بروز نیاز مادی
۳. پوشش	افراد شاغل	افراد نیازمند	همه ساکنان کشور
۴. معیارهای تشخیص	حقوق گزینشی	آزمون وسع	حقوق همگانی
۵. عامل تخصیص	موقعیت اجتماعی (خانواده، فرد، اشتغال)	فرد	فرد
۶. معیارهای محاسبه سطح پرداخت	میزان درآمد و کسور پرداختی	آزمون وسع	نرخ ثابت و امنیتی بر درآمد
۷. مدیریت	مؤسسه‌های اجتماعی و دولت	نهادهای دولتی	نهادهای دولتی
۸. منابع مالی	کسور بیمه اجتماعی	دولت	دولت

تأمین اجتماعی در اسلام

در دنیای امروز، نظام‌های تأمین اجتماعی با چالش‌های متعددی مواجه هستند؛ ازجمله این چالش‌ها می‌توان به ناکارآمدی در توزیع منابع، افزایش نرخ بیکاری و گسترش فقر اشاره کرد. این مسائل نیازمند بررسی و تحلیل دقیق و به‌کارگیری راهکارهای مبتنی بر اصول و ارزش‌های اسلامی است تا بتوان بهبودهای لازم را در این نظام‌ها ایجاد کرد. تأمین اجتماعی به‌عنوان یکی از ارکان اساسی عدالت اجتماعی، در جامعه اسلامی جایگاه ویژه‌ای دارد. با توجه به ارزش‌های اخلاقی و دینی اسلام، فراهم کردن حمایت‌های مالی و اجتماعی برای نیازمندان و کاهش فقر و نابرابری، از مهم‌ترین وظایف حکومت‌ها و جوامع اسلامی محسوب می‌شود. به‌منظور بررسی و تحلیل نظام تأمین اجتماعی در اسلام، مضامین گردآوری‌شده از منابع و متون اسلامی در سه محور کلی: ۱. مبانی تأمین اجتماعی؛ ۲. منابع مالی تأمین اجتماعی؛ ۳. مشمولین تأمین اجتماعی، ارائه می‌گردد.

مبانی تأمین اجتماعی در اسلام

در جهان‌بینی اسلامی خداوند خالق جهان هستی و انسان است و هدف از آفرینش او نیل به کمال و سعادت است؛ بنابراین زندگی انسان باید چنان سامان یابد که زمینه حرکت انسان به سوی این هدف متعالی باشد. در اسلام فقر و عدم برخورداری از امکانات رفاهی زندگی نکوهش شده است و در روایات به کفر تشبیه شده است که می‌تواند مانع رشد و تعالی معنوی انسان شود؛ بنابراین انسان مسئول است با کار و تلاش و کسب درآمد زندگی توأم با آسایش و رفاه را برای خود و همسر و فرزندان فراهم کند. به‌علاوه انسان مکلف است در هزینه‌های مربوط به زندگی صرفه‌جویی کند و از اسراف بپرهیزد و با پس‌انداز کردن مازاد درآمد خود برای دوران سالمندی و از کارافتادگی

چاره‌اندیشی کند. در صورتی که درآمد فرد کافی نباشد و هزینه‌های زندگی او را پوشش ندهد، در این صورت حکومت اسلامی و جامعه مسئولیت دارند از بیت‌المال و کمک‌های مؤمنان او را مورد حمایت قرار دهند. اسلام با دعوت به توحید و ایمان به قیامت و زندگی ابدی آخرت و وعده نعمت‌های بهشتی به کسانی که به خویشان و هموعان خود یاری رسانند، زمینه لازم برای پیاده‌سازی الگوی تأمین اجتماعی را در جامعه اسلامی فراهم می‌کند.

مبانی انسان‌شناختی اسلام ناظر بر این است که انسان برترین مخلوق خداوند است؛ بنابراین همه افراد انسان از کرامت برخوردارند. بدین جهت در بهره‌مندی از منابع و مواهب الهی از حق یکسانی برخوردارند و بهره‌مندی بیشتر یک عده از نعمت‌های الهی و محرومیت سایرین سبب از بین رفتن کرامت انسانی آنها می‌شود. کرامت انسانی ایجاب می‌کند کلیه نیازهای انسان مانند غذا، پوشاک، مسکن، بهداشت و درمان تأمین شود. در ضمن تساوی انسان‌ها در آفرینش از حضرت آدم علیه السلام و خاک دلالت بر تساوی آنها در امکانات معیشتی و رفاهی دارد. به علاوه در اسلام انسان مسئول آفریده شده است؛ بنابراین نسبت به خود، خانواده و جامعه باید پاسخگو باشد و یکی از مسئولیت‌های اجتماعی او حمایت از نیازمندان و محرومان است (تکائر: ۵؛ صفات: ۲۴).

یکی از سیاست‌های اسلام برای بهزیستی و از بین بردن فقر و سایر مخاطراتی که زندگی انسان را تهدید می‌کند، ترویج و تقویت ارزش‌های اجتماعی است. یکی از این ارزش‌ها نوع دوستی است. اسلام با بیان اینکه انسان‌ها از یک مبدأ آفریده شده‌اند و اینکه نوعی ارتباط بین انسان‌ها در اصل آفرینش برقرار است، یکی از راه‌های مهم حمایت از محرومان جامعه را بر محبت و دوستی نسبت به هموعان قرار داده است (انبیاء: ۱۰۷؛ روم: ۲۱)؛ همچنین با طرح موضوع برادری میان مسلمانان، حقوق و تکالیفی را برای هر یک از آنان وضع نموده است. یکی از این تکالیف یاری برادران دینی هنگام نیاز است (حجرات: ۱۰). احسان و نیکوکاری به پدر و مادر و خویشاوندان و یتیمان و مستمندان از جمله ارزش‌هایی است که در آموزه‌های اسلامی بر آن تأکید شده است. با سفارش مردم به احسان و نیکوکاری یک سیستم تأمین اجتماعی پایه‌گذاری خواهد شد که بخش عمده آن توسط مردم اداره می‌شود و به دولت وابسته نیست. البته در شرایط ضروری که جامعه به هر دلیلی نتواند نسبت به مسئولیت خود عمل کند، دولت موظف است در این زمینه ورود کرده و از اqtشار آسیب‌پذیر جامعه حمایت کند.

یکی دیگر از ارزش‌هایی که در فرهنگ اسلامی مورد توجه قرار گرفته است، ارزش نهادن به مقام کار و کارگر است که نه تنها اجر و پاداش دنیوی و اخروی زیادی برای آن در نظر گرفته شده است، بلکه سفارش زیادی در خصوص پرداخت منصفانه و سریع دستمزد به کارگران در سخنان معصومین علیهم السلام شده است؛ همچنین کار به عنوان عامل اصلی تأمین نیازهای معیشتی انسان معرفی شده است؛ از این رو بیکاری و تبلی و تکذبی‌گری مورد نکوهش قرار گرفته است. یکی از عوامل اصلی فقر در اسلام اسراف و زیاده‌روی در مصرف برشمرده شده است. به همین دلیل نیز، اسلام قناعت و میانه‌روی در زندگی را یکی از سیاست‌های مقابله با فقر معرفی نموده است (اسراء: ۲۹؛ اعراف: ۳۱).

اسلام با توجه به مالکیت خصوصی از توانایی‌ها و امکانات افراد در جهت توسعه و آبادانی کشور استفاده نموده است. با پذیرش مالکیت خصوصی افراد تشویق می‌شوند برای کسب سود بیشتر، تلاش بیشتری نمایند. بدین ترتیب هر فرد با کار و تلاش ضمن اینکه نیازهای معیشتی خود را تأمین می‌نماید با مشارکت در تولید کالاها و خدمات در برطرف نمودن نیاز سایر افراد جامعه نیز همکاری می‌نماید. اسلام همچنین با توجه به بخش عمومی و نقش آن در تأمین رفاه و تأمین اجتماعی، مالکیت عمومی را نیز پذیرفته است و به مسئولیت دولت در این زمینه نیز توجه نموده است. مسئولیت دولت در این زمینه عبارت است از: تأمین غذا و پوشاک برای نیازمندان، تأمین مسکن افراد بی‌خانمان، کمک به ازدواج جوانان، پرداخت بدهی بدهکاران، کاهش و قطع وابستگی اقتصادی کشور به بیگانگان، ایجاد اشتغال در حوزه‌های کشاورزی، تجارت و بازرگانی، خدمات، صنعت، کاهش فاصله طبقاتی از راه پیشگیری از انباشت سرمایه، پیشگیری از اکل مال به باطل، مصادره ثروت‌های نامشروع، مبارزه با تبعیض و انحصارطلبی، جلوگیری از معاملات زیان‌آور، مبارزه با مفاسد مالی، پیشگیری از معاملات فریبنده، پیشگیری از غصب اموال مردم، پیشگیری از معاملات ربوی، پیشگیری از احتکار و انحصار، مقابله با کم‌فروشی.

نهادهای تأمین اجتماعی در اسلام

به‌منظور پیشگیری از وقوع فقر و محرومیت در جامعه، اسلام دو نوع سیاست را مورد توجه قرار می‌دهد:

الف) سیاست پیشگیرانه؛ یعنی تدابیری وضع می‌شود تا فرد دچار فقر و محرومیت نشود. در این سیاست دولت تلاش می‌کند با توانمندسازی افراد جامعه از طریق آموزش و حرفه‌آموزی عامل اصلی فقر را برطرف کند؛ همچنین دولت با برقراری نظم و امنیت گام مؤثری در جهت توسعه رفاه فراهم می‌سازد؛

ب) پایه‌گذاری نهادهای حمایتی است که افراد جامعه را در موقع نیاز مورد مساعدت و حمایت قرار می‌دهند. یکی از این نهادها، نهاد خانواده است. در اسلام نقش اصلی در تأمین رفاه و نیازهای فرد بر عهده خانواده نهاده شده است. به همین دلیل در فقه اسلامی، ولی و سرپرست خانواده موظف است هزینه و نفقه فرزند و همسر و سایر افراد واجب‌النفقة خود را بپردازد. یکی دیگر از نهادهایی که نقش تأثیرگذاری در حمایت و مساعدت از افراد نیازمند دارد نهاد دولت است که در سخنان رسول گرامی اسلام ﷺ و امیر مؤمنان علیه السلام به آن اشاره شده است؛ همچنین نهادهای مردمی و سازمان‌های خیریه در الگوی مفهومی تأمین اجتماعی اسلام تعریف شده و جایگاه مهمی در تأمین نیازهای محرومین ایفا می‌نمایند.

منابع مالی تأمین اجتماعی در اسلام

با استفاده از مضامین استخراج‌شده از قرآن و روایات چنین استنباط می‌شود که منابع مالی تأمین اجتماعی در رویکرد اسلامی بسیار فراگیرتر و متنوع‌تر از منابع مورد استفاده در الگوهای رایج است؛ همچنین بخش عمده‌ای از این منابع جنبه داوطلبانه و مردمی دارد و به دولت وابسته نیست. این سیاست سبب می‌شود جامعه به دولت وابسته نشود، بلکه برای حل و فصل مشکلات اجتماعی به‌طور مستقل عمل نماید.

یکی از این منابع نفقه است؛ یعنی هر مرد سرپرست خانواده باید هزینه خوراک، پوشاک و مسکن همسر و فرزندان و سایر افراد واجب‌النفقة را در عرف رایج جامعه بپردازد (نساء: ۳ و ۳۴). منبع دیگر قرض‌الحسنه است و بدین معنی است که هرگاه کسی نتواند امور زندگی خویش را به‌خوبی اداره نماید سایر افراد با دادن قرض‌الحسنه به وی او را از این تنگنای اقتصادی و معیشتی می‌رهانند و وقتی فرد قرض‌گیرنده استطاعت مالی پیدا نمود، بدهی خود را بدون بهره بازپس می‌دهد (حدید: ۱۸؛ بقره: ۲۴۵). در آیات متعدد قرآن اتفاق به‌عنوان یکی از منابع توسعه رفاه و تأمین اجتماعی مورد توجه قرار گرفته است. قرآن کریم اتفاق را موجب همبستگی میان افراد جامعه؛ یعنی فقیر و ثروتمند دانسته که مانع طغیان و سرکشی نیازمندان نسبت به اموال ثروتمندان می‌شود؛ بنابراین اتفاق قبل از اینکه موجب رفاه زندگی نیازمندان شود، باعث حفظ اموال ثروتمندان می‌شود (بقره: ۲۷۳؛ منافقون: ۱۰؛ بقره: ۱۹۵؛ آل عمران: ۱۳۰-۱۳۴). یکی از منابع مالی که از گستره زیادی نیز برخوردار است، خمس می‌باشد و اگر در جامعه اسلامی هر مسلمانی به وظیفه شرعی خویش عمل نماید و خمس درآمد خویش را بپردازد، به‌راحتی می‌توان همه نیازمندان را با آن تحت پوشش قرار داد (انفال: ۴۱). ازجمله سیاست‌های اسلام به‌منظور برقراری یک سیستم تأمین اجتماعی پایدار، وضع زکات بر عمده‌ترین فعالیت‌های اقتصادی است که چرخه حیات جامعه به آنها وابسته است. این موارد عبارت است از: گندم، جو، خرما، کشمش، شتر، گاو، گوسفند، طلا و نقره (توبه: ۶۰؛ بقره: ۸۳). علاوه بر زکات اموال که بر دارایی‌ها و اموال افراد وضع می‌شود، زکات فطره نیز هر سال در شب عید فطر بر مسلمانان واجب می‌شود که باید به میزان سه کیلوگرم غذای متعارف به نیازمندان پرداخت شود (اعلی: ۱۴-۱۵). در آموزه‌های اسلامی با تشویق مسلمانان به صدقات مستحبی و بیان فواید اخروی و دنیوی آن گام دیگری در جهت سیاست‌گذاری برای تأمین افراد نیازمند جامعه برداشته شده است، و به تعبیری زنجیره مالی الگوی تأمین اجتماعی بدین شیوه تکمیل می‌شود (بقره: ۲۷۶). همچنین در راستای سیاست‌گذاری به‌منظور تأمین اجتماعی، اسلام کفاره بسیاری از گناهان و سرپیچی از دستورات الهی را غذا دادن به مسکین و فقیر مقرر نموده است که ازجمله آنها کفاره قسم دروغ، روزه خوردن، قتل و تخلف در وظایف حج می‌باشد. اگر کسی مالی را پیدا نماید و با تلاش نیز صاحب مال پیدا نشود و یا اینکه مالی وجود داشته باشد که مالک آن شناخته شده نباشد، در این دو مورد نیز سیاست اسلام این است که این نوع اموال به افراد نیازمند پرداخت شود. وقف یکی از کارهای مستحبی است که در اسلام مورد تأکید قرار گرفته است و از ثروتمندان درخواست شده است که بخشی از اموال و دارایی‌شان را برای بهبود زندگی مستمندان جامعه وقف نمایند (کهف: ۴۶). برخی پیمان‌هایی که فرد بر اساس آن متعهد می‌شود برای خشنودی خداوند بخشی از اموال خویش را در جهت تأمین نیاز افراد نیازمند صرف نماید؛ مانند نذر و عهد و قسم نیز می‌تواند به‌عنوان یکی از منابع مالی تأمین اجتماعی به‌حساب آورد. همچنین هر فرد می‌تواند وصیت کند تا پس از مرگش یک سوم اموالش را در امور خیر و جهت تأمین هزینه‌های زندگی افراد محروم صرف نمایند. انفال و فیه نیز که موارد متعددی را دربر می‌گیرد از اموال و ثروت‌های عمومی به‌حساب می‌آیند که توسط دولت اسلامی در راه مصالح عمومی از جمله تأمین اجتماعی هزینه می‌شوند (حشر: ۷). عاریه بدین معناست که مؤمنان برخی از وسایل زندگی خویش را به‌طور موقت در اختیار سایر

افراد، همسایه، اقوام و دوستان قرار می‌دهند که از آن استفاده نمایند. این عمل خیر باعث می‌شود بسیاری از افراد جامعه که از تمکن مالی خوبی برخوردار نیستند، بدون اینکه هزینه سنگینی را تحمل نمایند، نیازهای زندگی‌شان برطرف شود. از جمله مضامین به‌دست‌آمده از متون اسلامی که ناظر بر منابع مالی تأمین اجتماعی است، ایثار است. ایثار بدین معناست که مسلمانان هم‌موعان خویش را در اموال و سایر امکانات زندگی بر خویش مقدم بدارند (انسان: ۸). خراج، مالیات برخی از اقسام زمین است که از مسلمانان گرفته می‌شود و جزیه مالیاتی است که مطابق قرارداد ذمه به‌طور سالیانه یا بر اساس زمین‌های زراعتی از اهل کتاب دریافت می‌شود (توبه: ۲۹). یکی از منابع مالی تأمین اجتماعی، قربانی کردن است که به دو صورت واجب و مستحب وجود دارد. قربانی واجب عبارت است از ذبحی که همهٔ حاجیان باید در هنگام مراسم حج در سرزمین مناجام دهند و دو سوم گوشت آن را به فقیران یا حاجیان دیگر بدهند و یا اینکه کسی نذر کند جهت برطرف شدن مشکلات و جلوگیری از حوادث و بلاها، قربانی نماید. قربانی مستحب مانند اینکه هر سال عدد زیادی از مردم در روز عید قربان یا در مراسم عزاداری معصومین علیهم‌السلام قربانی می‌کنند و نیازمندان بسیاری بدین روش تأمین می‌شوند. علاوه بر منابع مالی که بیان شد، در صورتی که نتوان با درآمدهای حاصل از منابع یادشده امور جامعه را اداره نمود، دولت اسلامی می‌تواند با وضع مالیات جدید، منابع مالی بیشتری را به‌دست آورد و در جهت توسعهٔ رفاه جامعه آن را به کار گیرد.

مشمولان تأمین اجتماعی در اسلام

به‌طور کلی آنچه از مضامین استخراج‌شده از قرآن و روایات در خصوص مشمولان می‌توان استنباط نمود، این است که فراگیری و وسعت افراد تحت پوشش تأمین اجتماعی در اسلام بسیار گسترده‌تر از مشمولان سایر الگوهای رایج است و گروه‌های متعددی را شامل می‌شود و اختصاص به افراد شاغل نمی‌شود؛ این در حالی است که در بسیاری از الگوهای رایج تأمین اجتماعی به افراد شاغل اختصاص دارد. در اینجا به بیان مشمولان تأمین اجتماعی در الگوی اسلامی می‌پردازیم:

۱. فقیر؛ یعنی کسی که مالی ندارد که بتواند با آن مایحتاج زندگی‌اش را تأمین نماید (توبه: ۶۰)؛
۲. مسکین؛ تنها به کسی که ندار است اطلاق نمی‌شود، بلکه به کسی می‌گویند که علاوه بر نداری، دچار ذلت و مسکنت هم باشد و این وقتی است که فقرش به‌حدی برسد که او را خوار سازد؛ مثلاً مجبور شود به اینکه از آبروی خود مایه بگذارد و دست پیش هر کس و ناکس دراز کند (نساء: ۳۶؛ توبه: ۶۰)؛
۳. کارگزاران و کارکنان زکات؛ به کسانی گفته می‌شود که در جمع‌آوری و گردآوری زکات یا امور اداری آن فعالیت می‌کنند. چنین افرادی مستحق دریافت اجرت در برابر عمل خود هستند (توبه: ۶۰)؛
۴. تألیف قلوب؛ کسانی هستند که مسلمان نیستند و با دادن سهمی از زکات به آنان، دل‌هایشان به طرف اسلام متمایل می‌شود و به‌تدریج به اسلام درمی‌آیند، و یا اگر مسلمان نمی‌شوند، ولی به مسلمانان در دفع دشمن کمک می‌نمایند و یا در برخی از امور دینی کاری انجام می‌دهند (توبه: ۶۰)؛

۵. بدهکاران و ورشکستگان؛ کسانی که به دلیل ورشکستگی توانایی پرداخت بدهی‌های خود را ندارند مشمول حمایت‌ها و مساعدت‌ها می‌باشند و می‌توان از زکات برای جبران بدهی آنان استفاده نمود (توبه: ۶۰)؛
 ۶. دراهماندگان؛ به کسانی اطلاق می‌شود که از توانایی مالی برخوردار هستند، اما در سفر دچار تنگنا شده‌اند و قادر به تأمین هزینه سفر مانند خوراک، پوشاک یا مسکن نیستند. این گروه نیز جزء کسانی به‌شمار می‌روند که می‌توان از زکات، خمس و منابع مالی دیگر آنها را مورد حمایت قرار داد (توبه: ۶۰؛ انفال: ۴۱؛ حشر: ۷؛ بقره: ۲۱۵ و ۱۷۷؛ نساء: ۳۶؛ اسراء: ۲۶؛ روم: ۳۸)؛

۷. آزاد کردن بردگان و زندانیان؛ کسانی که آزادی آنان مورد تهدید قرار گرفته است؛ مانند بردگان در زمان‌های گذشته و یا زندانیان را می‌توان با زکات خریداری و یا آزاد کرد (توبه: ۶۰؛ نساء: ۳۶)؛

۸. سالمندان و ازکارافتادگان؛ افرادی که به دلیل کهنسالی و یا بروز حوادث از کار افتاده می‌شوند و توانایی کار کردن و تأمین نیازهای خود را ندارند مشمول مساعدت‌های تأمین اجتماعی قرار می‌گیرند؛

۹. بیماران؛ کسانی که به دلیل بیماری از سلامت جسمی و روانی مناسبی برخوردار نیستند و نه‌تنها توان کار کردن را ندارند، بلکه باید هزینه‌های سنگین درمان را نیز متحمل شوند از جمله گروه‌هایی به‌شمار می‌روند که باید مورد حمایت قرار گیرند؛

۱۰. فی سبیل‌الله؛ عنوان عامی است که هر کار خیری که مصالح عمومی را در پی داشته باشد، دربر می‌گیرد. بنابراین نه‌تنها موارد بیان‌شده در بالا را دربر می‌گیرد، بلکه ساختن مدارس، مساجد، بیمارستان‌ها، راه‌ها، پل‌ها، تبلیغ دین و سایر موارد را دربر می‌گیرد (بقره: ۱۹۵؛ بقره: ۱۷۷؛ توبه: ۶۰؛ نساء: ۳۶)؛

۱۱. یتیمان و افراد بی‌سرپرست؛ افرادی که والدین خود را از دست می‌دهند و یا اینکه به دلایل مشکلات اجتماعی از والدین جدا می‌شوند از جمله طبقات اجتماعی هستند که اسلام توجه ویژه‌ای به آنان نموده است. آنچه از مضامین به‌دست‌آمده از قرآن در مورد حمایت از یتیمان استفاده می‌شود، این است که حمایت از یتیمان تنها شامل حمایت مالی از آنان نمی‌شود، بلکه محافظت از اموال و حقوق آنان و توجه به جنبه‌های عاطفی و تربیتی آنان را نیز دربر می‌گیرد (ضحی: ۷-۱۰؛ انعام: ۱۵۲؛ نساء: ۲)؛

نتیجه‌گیری

در این تحقیق به‌منظور ساخت الگوی تحلیلی - تطبیقی تأمین اجتماعی ابتدا مشخصه‌ها و عوامل اصلی معرف گونه‌ها و نظام‌های تأمین اجتماعی در سطح خرد و عملیاتی استخراج می‌شود که عبارت است از: منابع مالی (مالیات، سهم کارگر، سهم کارفرما)، دامنه پوشش (افراد شاغل، افراد نیازمند و همه افراد جامعه)، روش‌ها (راهبردها)، اهداف و سطح پرداخت؛ در مرحله دوم مشخصه‌ها و عوامل اصلی سطح کلان، یعنی ایدئولوژی‌های رفاهی استخراج می‌شود. این مشخصه‌ها عبارت است از: نقش دولت در رفاه، نقش بازار در رفاه و ارزش‌های خاص مورد توجه هر ایدئولوژی؛ در مرحله سوم

مشخصه‌ها و عوامل سطح میانی که از طریق گونه‌شناسی‌های گوناگون در زمینه نظام‌های رفاه و تأمین اجتماعی به‌دست می‌آید، استخراج می‌گردد. این مشخصه‌ها عبارت است از: فاصله طبقاتی، میزان کالایی‌زدایی از خدمات رفاهی، محور اصلی همبستگی، اهداف، معیارهای تشخیص، عامل تخصیص، میزان هزینه‌ها، مدیریت و ساختار خانواده. اکنون با ترکیب مشخصه‌های سطوح سه‌گانه؛ یعنی ایدئولوژی‌های رفاهی (سطح کلان)، رژیم‌های رفاهی (سطح میانی) و نظام‌های تأمین اجتماعی (سطح خرد و عملیاتی) می‌توان الگوی تحلیلی - تطبیقی رفاه و تأمین اجتماعی را ایجاد نمود. با ترکیب این سه سطح، الگوی تحلیلی - تطبیقی رفاه و تأمین اجتماعی ایجاد می‌شود که برای ارزیابی نظام‌های رفاهی مختلف، از جمله نظام رفاهی در اسلام کاربرد دارد. در اسلام تأمین اجتماعی بر اساس اصول توحید، کرامت انسانی و مسئولیت اجتماعی بنا شده است. فقر نکوهش شده و حمایت از نیازمندان وظیفه‌ای اجتماعی است که به عهده حکومت و مردم گذاشته شده است. منابع مالی تأمین اجتماعی در اسلام شامل نفقه، قرض الحسنه، انفاق، خمس، زکات، صدقات مستحبی، کفاره، وقف، نذر، وصیت، انفال و فیء می‌باشد. این منابع اغلب مردمی و داوطلبانه هستند و وابستگی به دولت را کاهش می‌دهند. مضمولین تأمین اجتماعی در اسلام گسترده‌تر از الگوهای رایج هستند و شامل فقرا، مساکین، کارگران زکات، بدهکاران، در راه ماندگان، آزاد کردن بردگان و زندانیان، سالمندان، بیماران، فی‌سبیل‌الله و یتیمان می‌شوند. این رویکرد جامع‌تر به نیازهای اجتماعی و رفاه عمومی می‌پردازد.

منابع

- پناهی، بهرام (۱۳۸۳). نظام تأمین اجتماعی و اقتصاد بازار. *رفاه اجتماعی*، ۳ (۱۲)، ۴۰-۱۱.
- حسینی، سیدرضا (۱۳۸۸). تأمین اجتماعی و رشد و توسعه اقتصادی. *جستارهای اقتصادی*، ۶ (۱۱)، ۸۲-۶۱.
- غفاری، غلامرضا و حبیب‌پور گنجابی، کرم (۱۳۹۳). *سیاست اجتماعی بنیان‌های مفهومی و نظری*. تهران: دانشگاه تهران.
- مور، کن بلیک (۱۳۸۵). *مقدمه‌ای بر سیاست‌گذاری اجتماعی*. ترجمه علی اصغر سعیدی و سعید صادقی جقه. تهران: مؤسسه عالی پژوهش تأمین اجتماعی.
- تیلور، گری (۱۳۹۲). *ایدئولوژی و رفاه*. ترجمه حسین محقق کمال و مهدی نصرت‌آبادی. تهران: جامعه‌شناسان.
- مؤسسه فرهنگی و هنری آهنگ آتیه (۱۳۹۴). *تأمین اجتماعی برای همه ویژه آشنایی آموزگاران مقاطع مختلف تحصیلی با مفاهیم بیمه‌ای*. تهران: معاونت فرهنگی و اجتماعی سازمان تأمین اجتماعی.
- یزدانی، فرشید (۱۳۸۲). *مفاهیم بنیادی در مباحث رفاه اجتماعی (سیاست اجتماعی، حمایت اجتماعی، رفاه و تأمین اجتماعی)*. رفاه اجتماعی (ویژه‌نامه سیاست اجتماعی)، ۳ (۱۰)، ۵۴-۳۱.
- Bernared, PauLe (2005). *Lifecourse Policies and Social Regimes*. The Social Insurance Institution. Helsinki.
- Moore, Stephen (2002). *Social Welfare Alive*. Scotprint. Great Britain.
- Mullard, Maurice and Spicker, Paul (1998). *Social Policy in a Changing Society*. Routledge. London.
- Kennett, Patricia (2044). *A Handbook of Comparative Social Policy*. Northampton: Edward Elgar Publishing Limited.